

KULTURHISTORISKA PERSPEKTIV PÅ 1880-TALETS SVERIGE

Birgitta Svensson & Anna Walette (red.),
Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige,
Göteborg/Stockholm: Makadam förlag 2012

Denna antologis undertitel talar om kulturhistoria i 1880-talets Sverige. I ett inledande kapitel diskuterar de båda redaktörerna också hur kulturhistorien som ämne gjorde sitt första större framträdande i Skandinavien vid den tiden, företrädd av bland andra Viktor Rydberg och August Strindberg i Sverige och T.F. Troels-Lund i Danmark. Enligt Svensson och Walette representerade kulturhistorien en strävan att finna nya identiteter i en tid av omprövning. Det fanns ett behov av nya sätt att kategorisera människor och att legitimera samhället och dess gemenskaper. De finner flera likheter mellan 1880-talets och vår egen tids kulturhistoria. Övriga texter i antologin innehåller emellertid inte denna historioGRAFISKA ansats. Däremot anlägger de genomgående ett kulturhistoriskt perspektiv på sina studieobjekt. Försöket att jämföra kulturhistoria vid skilda tidpunkter väcker dock funderingar om vad kulturhistoria är och vad man kan göra med den. Vad menar vi egentligen med kulturhistoria, och hur förhåller den sig till andra typer av historia? Jag återkommer strax till detta.

De texter det rör sig om här bygger på några forskarseminarier hållna under 2009-2010, och författarna är till lika delar historiker och etnologer. Utöver temat kulturhistoria antyder titeln ett fokus på 1880-talet och på uppfattningen av individen och hennes roller. I inledningskapitlet dryftas 1880-talet som en brytningstid präglad av att flera processer kulminerade som redan verkat förändrande eller nedbrytande på det gamla samhället. Industrialisering, urbanisering, nya kommunikationsteknologier (telegraf, telefonen, ångfartyget, bilen) och nya rationalistiska, materialistiska och demokratiska idéer löste upp många av de gamla institutioner och gemenskaper som tidigare erbjudit människor trygghet och stöd men även satt snäva gränser för dem. Temat om individen och individualiseringen är dock litet vagt och inte alltid så närvarande i de olika texterna; snarare är det identiteter mer generellt, och deras förändringar, som står i centrum för intresset.

Andreas Nyblom skriver om hur Nordiska museet i Stockholm utöver sitt fokus på den hotade allmogekulturen även samlade minnessaker efter berömda svenskar som John Ericsson. Detta samlande visar att man inte bara lyfte fram svenska folket som ett kollektiv utan jämväl uppmärksammade framstående individer. Även individerna blev således en del av ett nationaliseringsprojekt såsom konkreta manifestationer av nationens ande. Möjligen avspeglade denna betoning av de stora männen en tidens rädsla för massamhället, något Nyblom dock

inte går vidare in på. Man kan också fråga sig om denna personhistoria tyder på ett mer framåtblickande perspektiv vid sidan av strävan efter allmogekulturens bevarande; de vetenskapsmän, uppfinnare, statsmän och tänkare man framhöll verkade ju i många fall drivande i utvecklingen mot det nya.

Joachim Östlund intresserar sig mer för dem som brukar räknas som den nya tidens förlorare: kungamakten och kyrkan. Ännu vid 1800-talets slut var böndagsplakaten, kungliga kungörelser som lästes upp i rikets kyrkor vid påbjudna särskilda böndagar, en viktig kanal för kommunikation från överheten till folket, framför allt bondebefolkningen. Östlund visar att även denna överhet anammade föreställningar om utveckling och framsteg. Däremot underströk man vikten av samförstånd och gemensamma ansträngningar, vilket kan ha varit en reaktion mot sociala och politiska konflikter i samtiden, och man betonade att förändringen inte fick innebära att man skar av banden med det förflutna och raserade det tidigare generationer byggt upp.

Eva Helen Ulvros skildrar med utgångspunkt i författarinnorna Selma Lagerlöf och Sophie Elkan hur framträdandet av ett nytt slags självständig kvinna i de samhällseliga offentligheterna upplevdes som ett hot av männen och resulterade i spridningen av teorier om könens särart och kvinnans biologiskt betingade underlägsenhet.

Lars-Eric Jönsson jämför den spirande freudianska psykoanalysen med den svenska psykiatrin, där den förra framhävde människans inre liv och den senare hennes yttre miljö och fysiska villkor som orsaker till psykiska besvär. Men skillnaden var kanske inte lika skarp ända från början.

Peter K. Andersson skildrar det sena 1800-talets hyresvärdinna som kulturell arketyper. Hennes ambivalenta yrkesroll som på samma gång affärskvinna och tjänstekvinna skavde mot tidens köns- och klassidentiteter. Fredrik Nilsson uppmärksammar en annan grupp kvinnor och deras identitetskonstruktion, nämligen kvinnliga frälsningssoldater. De gavs av frälsningsarmén möjlighet att framträda på en offentlig arena, samtidigt som förutsättningen härför var att de disciplinerade sig själva och gjorde sig "respektabla". Ideals starka och självuppförande kvinna befann sig emellertid många gånger långt från en verklighet som ofta var präglad av överarbete, utmattning och sviktande hälsa.

I en avslutande artikel diskuterar teknikhistorikern Mats Fridlund 1800-talsterrorismens kulturhistoria och hur terrorismen hängde samman med tidens tekniktro och samhällskritiska tendenslitteratur. Kända namn som August Strindberg och Hjalmar Branting svärmade vid denna tid för nihilism och politiskt våld, och läsaren får veta hur terrorismen indirekt kan ha bidragit till nobelprisens instiftande genom att Alfred Nobel reagerade mot att hans uppfinning dynamiten användes för att döda.

Man kan diskutera hur välmotiverad avgränsningen till 1880-talet är. Decenniet är redan väletablerat i Sverige och även i Danmark som tiden för "det moderna genombrottet" inom litteraturen och det intellektuella livet. "Åttiotalsismen" ses

gärna som den "moderna" ideologin – en upplysningsorienterad, av vetenskaps- och förnuftstro präglad kulturradikalism som utmanade samhällsordningen och fordrade social utjämning, en ny moral, kvinnans frigörelse etc. Denna bild ifrågasätts knappast i antologin utan tycks fastmer utgöra en förutsättning. I inledningskapitlet sägs att man vill diskutera vilka former civilisationskritiken kunde ta sig och vilka nya gemenskaper individen kunde finna i en period av stora omvälvningar. Kanske hade det då varit intressant med ett något vidgat perspektiv; till exempel karakteriserades det litterära 1890-talet i Sverige av en reaktion mot åttiotalets realism och samhällstillvändhet men behöver inte för den skull betraktas som reaktionärt eller apolitiskt, liksom romantiken inte bör ses som en återgång till åskådningar från tiden före upplysningen. En koncentration på 1880-talet begränsar vilka typer av samhälls- och kulturkritik man finner och vilka nya gemenskaper som tycks ha stått till buds. Åttiotalismen blir återigen det "moderna", trots att moderniteten kanske inrymmer mer.¹

Det är just det kulturhistoriska anslaget och studiet av fenomen som inte typiskt befunnit sig i forskningens brännpunkt när det moderna genombrottet kommit på tal som räddar antologitexterna från att utan vidare reproducera en traditionell bild av 1880-talet. Här representerar studierna en långsiktig tendens inom den kulturhistoriska forskningen i stort, nämligen att kulturhistoriska perspektiv utsträcks till allt fler områden och fenomen, inte minst vardagliga och skenbart "icke-kulturella" företeelser. Allt sedan den moderna kulturhistorien fick sitt första genombrott på 1970-talet har den expanderat genom att användas som lins vid undersökningen av allt fler historiska fenomen. Mycket är vunnit med ett sådant angreppssätt: vi får blick för hur genomsyrad vår levda verklighet är av kulturella föreställningar och begrepp. Det är inte möjligt att adekvat beskriva ens våra kroppar, maten vi äter eller den tekniska utvecklingen utan att ge en "thick description" som inbegriper kulturella koder.² Vi har på senare år fått forskningsfält som känslans och våldets – och nu alltså även terrorismens – kulturhistoria.³ I terrorismens fall är det spännande att få inblick i hur bredare kulturella värderingar – av våldets roll och legitimitet, individens möjligheter att

1 Se t.ex. Fredrik Nilsson: 'Martyrer och respektabla kvinnor. Osäkra identiteter inom Frälsningsarmén vid 1800-talets slut', i Birgitta Svensson & Anna Walette (red.): *Individer i rörelse. Kulturhistoria i 1880-talets Sverige*, Göteborg/Stockholm: Makadam 2012, s. 190.

2 Sidney Mintz: *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, New York: Viking 1985; Madeleine Hurd, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.): *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*, Stockholm: Carlsson 2005; K.G. Hammarlund & Tomas Nilsson (red.): *Technology in Time, Space, and Mind: Aspects on Technology Transfer and Diffusion*, Halmstad: Högskolan i Halmstad 2008.

3 Karin Johannisson: *Melankoliska rum. Om ångest, leda och sårbarhet i förfluten tid och nu-tid*, Stockholm: Bonniers 2009; Jens Ljunggren: *Inget land för intellektuella. 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella*, Lund: Nordic Academic Press 2009, s. 77-81, 256-259; Christopher Collstedt: *Väldets väsen. Synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*, Lund: Sekel 2012.

påverka samhället, vetenskapen som auktoritet etc. – samspelade med tekniska förändringar för att mynna ut i politisk terror. Även de andra artiklarna bidrar till en rikare bild av tiden: så visar texterna om de nya offentliga kvinnorna, kvinnliga frälsningssoldaterna och hyresvärdinnorna hur kvinnorollerna omstöptes och vilka reaktioner det väckte.

Den kulturhistoriska forskning antologitexterna representerar står stark inom historievetenskapen. Frågan är om inte flertalet historiker idag kan räkna sig som kulturhistoriker i någon mening. Jag själv gör det också, och om jag här nedan skall tillåta mig några reflektioner över den moderna kulturhistorien, kommer eventuell kritik alltså i så fall snarare inifrån fältet än utifrån. Den handlar också mer om kulturhistoriens status generellt än specifikt om de olika texterna i denna antologi, vilka alla är välskrivna och läsvärda.

Det finns vissa problem förknippade med kulturhistoriens expansion till att omfatta ständigt fler områden och fenomen. Är det fortfarande relevant att skilja mellan kulturhistoria och annan historia om till slut "allt" blir kulturhistoria? Om kulturbegreppet en gång i tiden var alltför snävt och avgränsat till konst, litteratur, musik, vetenskap och dylikt, finns kanske risken att det är idag är på väg att bli alltför omfattande. Var går gränsen mellan kulturhistoria å ena sidan och social eller politisk historia å den andra? Om forskare tidigare sökte att reducera historien till ekonomiska trender, klasskamp eller teknologisk utveckling, försöker de nu i stället att göra allting till en fråga om enbart kultur? Kulturella värderingar spelar till exempel en viktig roll för en ekonomi fungerar. Men även icke-kulturella faktorer (som naturtillgångar, geografiskt läge, befolkningsammansättning) spelar väl roll för en ekonomi?

Det finns en fara för att begreppet kulturhistoria blir oanvändbart om det vidgas till att innesluta all historia. Kulturhistoriska undersökningar förlorar då i precision. En del av faran är att kulturhistoria i denna process fragmenteras så mycket att den inte längre ger någon övergripande bild av ett kulturellt sammanhang utan förblir en mängd splittrade skärvor som aldrig fogas samman till en spegel. Detta problem åskådliggörs också i *Individer i rörelse*. Redaktörerna tycks inte ha försökt att få bidragsgivarna att anamma någon gemensam syn på vad kulturhistoria är. Jag vill inte heller klandra dem; det är svårt att se hur det varit möjligt. Men det förstärker den spretighet som så ofta utmärker antologier redan till att börja med. De ämnen bokens författare skriver om är olika och bildar ingen helhet. Författarna har olika perspektiv och vetenskapliga utgångspunkter.

1800-talets och det tidiga 1900-talets kulturhistoria sökte typiskt, som hos Burckhardt och Huizinga, att fånga en historisk epoks hela anda genom analyser av hög- eller elitkulturen. Däri skiljer den sig tydligt från det utmärkande för dagens kulturhistoria. *Individer i rörelse* utelämnar stora delar redan av det svenska 1880-talet. Givetvis finns det stora problem både med en bred totaliserande ambition och med små avgränsade delstudier. I viss mån förutsätter de dock varandra; helhetsbilden måste underbyggas med trovärdiga exempel, och delstudien

behöver en större kontext för att bli meningsfull. Men hur finner vi balansen mellan dem?

I ett annat avseende finns det emellertid en likhet mellan den "klassiska" kulturhistorien och flera av bidragen till den aktuella antologin: de fokuserar på elitkultur snarare än folk- eller populärkultur. När den moderna kulturhistorien först växte fram, motiverades den delvis av en önskan, troligen i förlängningen av socialhistoriens ambition att lyfta fram "glömda" samhällsgruppers historia, att komma åt "vanliga" människors tankar och trosföreställningar snarare än elitens.⁴ Även den senare kulturhistorien, som den "nya kulturhistorien" från 1980-talet, har ofta intresserat sig för populärkulturen. Kanske är den större tonvikten vid elitkultur här en del av det förnyade historiska intresse för högkultur som Peter Burke tyckt sig ana på senare år?⁵

I grunden till min reflektion över kulturhistoriens expansion till allt fler områden finns också ett filosofiskt spörsmål om världens och verklighetens beskaffenhet. Få historiker torde idag omfatta den positivistiska övertygelsen att vi kan ha direkt tillgång till verkligheten som neutrala iakttagare, och inte heller skulle jag tro att lika många som förr anser att våra värderingar och föreställningar bara är en överbyggnad som avspeglar en materiell bas. Här har kulturhistorien gjort en enorm nytta genom att visa att kultur är en förklaringsfaktor på åtminstone jämbördig nivå. Men finns det en gräns mellan kulturella och icke-kulturella fenomen eller aspekter av fenomen, och var går den i så fall? Är det möjligt att skilja mellan ekonomiska, sociala och kulturella aspekter av ett fenomen som konsumtion, för att ta ett exempel, och hur ser i så fall skillnaden ut? Låt vara att våra kroppsuppfattningar är kulturellt betingade; betyder det att *alla* kroppsliga yttringar är det? Vi måste äta och sova, oavsett hur vi ser på mat och sömn. Fredrik Nilsson (se ovan) tycks uppfatta att de kvinnliga frälsningssoldater han studerat faktiskt led av krämpor, utmattning och andra hälsoproblem och att deras martyrideal inte riktigt räckte till för att begripliggöra dessa problem för dem.⁶ Våra sjukdomsbegrepp är förvisso kulturellt betingade; men man kan argumentera för att vi kan bli sjuka oavsett hur vi begreppsliggör det. Även i fråga om känslor är det vanskligt att avgöra i vilken utsträckning de är kulturellt och historiskt betingade eller ej. När vi ändrar uppfattning om en känsla förändras även själva känslan i viss mån, men det behöver kanske inte betyda att det inte finns grundläggande sätt att känna som är konstanta över tid och rum.

Jag skrev ovan att det inte fanns någon teoretisk samsyn bland alla de medverkande i antologin. Ändå måste man säga att några få bestämda teoretiska inspirationskällor dominerar hos flertalet. Om jag får generalisera, tenderar tex-

4 Ett klassiskt exempel kan väl vara Carlo Ginzburg: *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm: Ordfront 1983 (italiensk originalutgåva 1975).

5 Peter Burke: *What Is Cultural History?*, 2nd ed., Cambridge: Polity 2008, s. 103f.

6 Nilsson i *Individer i rörelse*, s. 179-190.

terna att framför allt, direkt eller indirekt, hänvisa till Michel Foucault och Judith Butler. Betoningen ligger således på identiteters konstruerade och kontextberoende karaktär, och makt, diskurser och performativitet står i centrum.⁷ Det är inget fel med det i och för sig, men det finns en fara i ett alltför ensidigt understrykande av ett maktperspektiv. En diskussion av makt kan medverka till att problematisera de dåtida människornas egen förståelse av tingens ordning, vilket är nyttigt, men man måste också ta hänsyn till denna deras egen förståelse och hur den var underbyggd. För att ge en god bild av samhällets tillstånd och olika gruppers åskådningar fordras både ett inifrånperspektiv, som utgår från vilka skäl och antaganden som gjorde vissa uppfattningar rimliga och övertygande för människor, och ett utifrånperspektiv, som söker visa vad samma uppfattningar, när de betraktas på större avstånd, kan sägas (också) ha gjort med människorna. Man behöver, för att tala med Paul Ricoeur, såväl misstankens som försoningens hermeneutik.

Jag vill inte påstå att inifrånperspektiv helt saknas i antologin, men kulturhistoriska studier prioriterar, inspirerade av postmodernism och samhällskritiska ambitioner, ganska ofta maktperspektivet och misstanken framför förståelsen och försoningen. Detta behöver inte vara illegitimt men leder ibland till en obalans. Stundom reduceras analysen till en maktfunktionalism.⁸ Gränser som dragits mellan olika grupper och individer har inte varit naturgivna, men något slags gränser har behövts, och skäl för gränsdragningarna har i regel kunnat ges, skäl som kan diskuteras men inte kan avfärdas förrän de diskuterats. Vi behöver också försöka förstå vad som gjorde bestämda föreställningar och praktiker övertygande för människor. Det finns otaliga dekonstruktioner av fenomen som nationalism, klass och kön/genus, och de har lärt oss mycket men måhända inte alltid vad dessa identiteter betytt för de människor som haft dem. Diskursanalys och maktkritik kan behöva kompletteras med ett mer hermeneutiskt perspektiv.⁹

Ett problem med ett foucaultskt maktperspektiv är att aktörer och deras avsikter gärna kommer bort. En struktur – även en kulturell sådan – måste kunna göras begriplig mot bakgrund av människors aktiva tankar och handlingar. Om inte annat behöver den gå att förklara i termer av oförutsedda konsekvenser av medvetna handlingar eller tankar. Hos Foucault tenderar däremot makten att bli

7 Birgitta Svensson & Anna Wallette: 'Kulturhistoriska perspektiv på samhällets individualisering', s. 23f; Eva Helen Ulvros, 'Den nya kvinnan', s. 116; Lars-Eric Jönsson, 'Talet, kroppen och staden. 1880-talets psykiatri och todiga psykoanalys', s. 131; Nilsson, s. 164, 182, samtliga i *Individer i rörelse*.

8 Bildtexten hos Nilsson, s. 189, kan vara ett sådant exempel.

9 Som t.ex. i Cecilia Riving: *Icke som en annan människa. Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatri och lokalsamhälle under 1800-talets andra hälft*, Hedemora: Gidlund 2008, eller Johan Stenfeldt: *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt*, Höör: Agering 2013.

en mystisk, allestädes närvarande blind kraft som liknar viljan hos Schopenhauer.¹⁰

1880-talets kulturhistoria kan, som Persson och Walette skriver, ha varit ett symptom på och en del av ett sökande efter nya identiteter. Men hur skall vi då förstå att det dröjde ända till 1970-talet innan kulturhistoria fick ett egentligt genomslag i svensk och nordisk historisk forskning och till 1990-talet innan den blev dominerande? Beror det på att det sena 1800-talets Sverige trots all omvälvning var ett kulturellt tämligen homogent samhälle, i motsats till det sena 1900-talets? På att nationaliseringsprojektet blev så framgångsrikt att identitetskrisen löstes? Eller på att professionella svenska historiker vid 1800-talets slut – återigen i motsats till det sena 1900-talet – generellt hade konservativa åsikter och inte delade en Strindbergs iver att sätta "folkets" historia i motsats till överhetens? Dessutom finns det väl även inomvetenskapliga faktorer i arbete: vad som ansågs vara "vetenskap", hur historisk förändring ansågs förklaras bäst etc. 1800-talets kulturhistoriker arbetade ofta intuitivt, vilket avfärdades som ovetenskapligt av såväl den rankeanska skolan som senare positivister. Här har en stor förändring skett däri att vi idag är medvetna om hur våra egna tolkningar genomtränger den historia vi skriver från första början och att vår uppgift inte kan vara att eliminera dem utan måste vara att diskutera dem och underbygga dem så väl vi kan. Även inom kulturhistorien sker väl detta dock i ganska varierande grad.

Antologin *Individer i rörelse* är intressant och representerar kulturhistoria av god kvalitet, med dess förtjänster och även med dess problem. Den belyser hur samhälleliga förändringar hänger samman med kulturella förändringar och hur man kan behöva studera många olika sidor av samhället och kulturen för att kunna sätta fingret på förändringarnas djupare innebörd. Samtidigt väcker den frågor om hur mycket man vinner och förlorar på att fokusera helt på en avgränsad tidsperiod som 1880-talet och tillika frågor om kulturhistoriens problem i allmänhet: var går gränserna för det kulturella? Riskerar allt att bli kulturhistoria? Leder kulturhistoriens expansion till en hopplös fragmentering? Hur förhåller sig kultur egentligen till makt? Det finns principiella problem med kulturhistoria idag, men problemen hade å andra sidan inte funnits i samma utsträckning om inte kulturhistoria skördat så stora framgångar som den faktiskt har.

MARTIN ALM

ADJUNKT, FIL. DR.

AARHUS UNIVERSITET

E-MAIL: HISMA@HUM.AU.DK

10 Charles Taylor: 'Foucault on freedom and truth', i samme: *Philosophical Papers 2: Philosophy and the Human Sciences*, Cambridge: Cambridge University Press 1986, s. 167-174.